

Volksuniversiteit - Kopstukken uit de filosofie

Ron Muijzer over Montaigne – verslag van de bijeenkomst op 11/12-2018

Vorige keer bespraken we de staatsman, filosoof, en bewoner van de wereldstad Rome Marcus Tullius Cicero. Zo'n 400 jaar na zijn dood viel het Romeinse Rijk uit elkaar, en volgden 1000 jaar Middeleeuwen. In deze periode verdwenen veel uitgangspunten en inzichten van Griekse en Romeinse filosofen naar de achtergrond, of ze werden ondergeschikt gemaakt aan de almachtige Katholieke kerk. Het dagelijks leven stond grotendeels in het teken van religie. Mensen werden voornamelijk beschouwd, en beschouwden ook zichzelf, als materiaal waarmee God zijn schepping vormgaf. Het was not done om deze schepping aan een nader onderzoek te onderwerpen, of door de Kerk geformuleerde dogma's ter discussie te stellen. Wie Gods schepping onder een microscoop wilde leggen, moest vrezen voor zijn leven. Veel kennis verdween, en wat resteerde, werd bewaard in religieuze bolwerken: de kloosters.

Ridders die terugkeerden van de kruistochten namen teksten van klassieke Griekse en Romeinse geleerden mee terug naar West-Europa, en vertaalden ze van het Arabisch in het Latijn. Ze namen ook besmettelijke ziektes mee: pestepidemieën gooiden de maatschappelijke ordening overhoop, en boden ruimte aan een steeds krachtiger zelfbewustzijn van de burgerij.

In de Middeleeuwen was de individuele mens van ondergeschikt belang. In de periode na pakweg 1450 werd de mens langzaam 'herontdekt'. Gedurende honderden jaren waren mensen afgebeeld als poppetjes, of iconen zonder herkenbare gelaatstrekken. Ook dat verandert in het begin van de reanimatie van klassieke ideeën, de 'Renaissance': eerst in Italië, maar later overal in Europa, worden mensen weer als menselijke individuen met een herkenbare persoonlijkheid afgebeeld, troubadours vertellen verhalen over medemensen met wie je kunt identificeren, en langzaam krijgen mensen weer het lef om uit te zoeken hoe de wereld in elkaar steekt, hemellichamen, planten en dieren, tot in de ingewanden van mensen toe.

In dit tijdsgewricht wordt in 1533 in een kasteel pakweg 50 km ten oosten van Bordeaux, aan de Dordogne, ons volgende kopstuk geboren: Michel Eyquem. De familienaam 'Eyquem' is Germaans/Keltisch, en dus erg oud. De betekenis is: 'aig' (bezit, 'eigen') en helm. Een eigen helm bezitten gaf ook in de preromeinse tijd al aan dat je niet tot het militaire voetvolk behoorde. Michel was dus een telg uit een oud, niet onaanzienlijk geslacht, wellicht oude adel. De opa van Michel was wijnhandelaar en kocht 60 jaar voor Montaigne's geboorte het kasteel, en verkreeg daarmee het recht om de adellijke titel 'seigneur' te gebruiken.

Montaigne paste geheel in het renaissancistische plaatje: ook hij was zeer geïnteresseerd in de ideeën van klassieke Grieken en Romeinen, en hij ging meteen heel ver door het klassieke adagium, de tekst boven de toegangspoort van het orakel in Delphi, γνωθι σεαυτον [gnothi seauton – ken uzelve] in praktijk te brengen. Hij gebruikte zijn eigen bestaan, zijn gedachteleven, zijn emotionele en fysieke belevenissen, zijn sociale relaties, et cetera, als studiemateriaal, om het vervolgens op aristotelische wijze te 'lezen'.

Montaignes filosofie is verweven met de persoonlijke verhalen in zijn boeken. Ik zal daarom regelmatig citeren uit deze boeken, en waar vertalingen wat mij betreft discutabel zijn, de oorspronkelijke Franse begrippen en formuleringen behandelen. Montaigne is vlot te

begrijpen, maar lastig te vertalen; hij is ‘moeilijk zonder verlies aan kleur en klank te reproduceren’, schrijft Montaigne-deskundige prof. Frans Jacobs. Ik heb vrijelijk geput uit vertalingen van Anton Haakman, Frank de Graaff en Hans van Pinxteren.

Zijn magnum opus, de Essays (‘probeersels’, van het Franse ‘essayer’ van het Latijnse ‘exagere’ – afwegen, met bijbetekenissen ‘eisen’ en ‘overdrijven’), die hij schreef in de laatste 20 jaar van zijn leven, tussen 1572 en 1592, heeft een van de meest sympathieke intro’s die ik ken. Hier is duidelijk een groot mens aan het woord, niet een groot ego. En hou in de gaten dat we ons hier in de 16^e eeuw bevinden, een tijd waarin het bestaan van een edelman aan elkaar hing van theatrale rituelen, van ‘showing up’.

Essais – voorwoord

“Dit boek, lezer, is er een te goeder trouw [*de bonne foi* – Sartre – onderwerp van de inleiding van april 2019 - zal de kwalificatie bijna 400 jaar later weer gebruiken]. Het waarschuwt u meteen al dat ik er slechts persoonlijke en privédoeleinden mee heb nagestreefd. Ik heb het net zo min om u te dienen als voor mijn eigen roem geschreven. Daartoe zijn mijn krachten niet toereikend. Het is slechts bestemd voor mijn vrienden en verwanten: als ik hun ben ontvallen (en dat zal weldra het geval zijn), kunnen zij er iets van mijn aard en mijn stemmingen [*mes conditions et mes humeurs*] in terugvinden en aldus de herinnering aan mij levend houden. Als het mij te doen was geweest om de bijval van de wereld, dan zou ik mij mooier en meer bestudeerd hebben voorgedaan. Ik wil dat men mij ziet in mijn eenvoud, gewoon zoals ik ben, ongedwongen en zonder opsmuk [*sans contention et artifice*]: want ik portretteer mijzelf. [*c’est moi que je peins*] Hier zullen zowel mijn gebreken als mijn natuurlijke gedaante onverbloemd worden weergegeven, voor zover het fatsoen [*la révérence publique*] mij dit toestaat. Als ik onder een van die volken had geleefd waarvan het heet dat zij nog de gelukzalige vrijheid van de oorspronkelijke natuurwetten genieten, weet dan dat ik mij volgaarne spiernaakt had laten zien, ten voeten uit. Dus, lezer, ik ben zelf de stof [*la matière*] van mijn boek; u zou wel gek zijn uw tijd te verdoen met een zo frivool en ijdel onderwerp. Vaarwel dus.”

Montaigne schrijft in eerste instantie voor zichzelf, als een soort zelfreflectie, en geeft de lezer de mogelijkheid om zich te verplaatsen in hemzelf, zijn leven, zijn gedachten en emoties. Het gevolg is, volgens Arnold Heumakers, NRC-recensent en docent cultuurwetenschap aan de UvA, dat ‘de lezer een vriend wordt, of hij dat nu wil of niet’. En Montaigne schrijft zonder bijbedoelingen, zonder boodschap, zonder wat dan ook mooier te maken dan het is. In onze tijd is jezelf publiekelijk presenteren normaal: kranten, boeken, tv-programma’s en social media staan bol van persoonlijke onthullingen, maar in de 16^e eeuw was ‘jezelf etaleren’ vrijwel onbekend. In dit opzicht is Montaigne dus meer een 21^e dan een 16^e eeuwer, en dit verklaart misschien waarom hij ook in onze tijd nog steeds gelezen wordt, en veel mensen aanspreekt. En een belangrijk verschil tussen Montaigne en onze tijd is dat zaken mooier maken dan ze zijn tegenwoordig een belangrijk onderdeel van onze cultuur is, en heeft geleid tot een complete industrie, die de werkelijkheid pimpt wanneer die ons niet bevalt.

Maar Montaigne is tegelijk een echte 16^e eeuwer, een Renaissance-humanist. Hij leeft in een turbulente tijd en heeft te maken met burgeroorlogen en godsdiensttwisten.

Leven

De moeder van Michel was een Spaanse jodin, zijn vader burgemeester van Bordeaux. Michel werd opgevoed volgens de regels van de humanistische, moderne opvoeding van die tijd: door eenvoudige liederen, zonder luxe, zodat hij werd gehard, en een band met het gewone volk zou ontwikkelen. Iedereen in zijn omgeving kreeg opdracht om met hem te communiceren in het Latijn, in de hoop dat hij later minder moeite zou hebben om zich de kennis van de klassieken eigen te maken. Vanaf zijn 3e kreeg Michel drie privéleraren, die alleen Latijn met hem spraken. Ook het overige personeel mocht alleen in het Latijn met hem communiceren (en had daarvoor een speciale training gevolgd). Montaigne leerde dus Latijn eerder dan Frans. Hij heeft deze poging tot modern opvoeden van zijn ouders altijd zeer gewaardeerd, maar heeft zelf het idee dat deze aanpak zijn beheersing van het Latijn niet tot grote hoogten heeft opgestuwd. Montaigne was naar eigen zeggen een traag en log kind, 'niet vooruit te branden'. Ten einde raad stuurt zijn vader hem naar een kostschool in Bordeaux, waar Montaigne een enorme weerzin opbouwt tegen schoolse kennis en dogmatische ideeën. Hij gaat rechten studeren, rondt op zijn 21^e zijn studie af, en wordt jurist. Hij gaat in 1557 werken bij het gerechtshof in Bordeaux. Dat blijft hij doen tot 1570. Michel gaat op het landgoed van zijn voorouders wonen, en verandert zijn naam van Eyquem in Montaigne. Hij trekt zich terug uit het openbare leven, en gaat in feite met pensioen, op 37-jarige leeftijd (overigens niet ongewoon in die tijd; mensen werden niet zo oud in de 16^e eeuw). Zo'n privilege was uiteraard alleen voorbehouden aan welgestelde mensen, en Montaigne was een vermogend man.

“Hier zetel ik. Hier probeer ik absoluut te heersen. Dit hoekje probeer ik te onttrekken, zowel aan de echtelijke, als aan de maatschappelijke gemeenschap, als aan die met mijn kind. Overal elders is mijn gezag alleen verbaal en in de grond vaag. Zeer te beklagen is m.i. diegene die thuis niets heeft waar hij op zichzelf is, zichzelf alle privé-aandacht kan geven, en zich kan verbergen.”

Voor Montaigne is het hebben van een eigen plekje, waar je je ongestoord terug kunt trekken, van essentieel belang.

En hij trok zich ook terug uit het openbare leven omdat in die tijd in Bordeaux heksenprocessen aan de orde van de dag waren. Montaigne was het daar niet mee eens, maar was zich er van bewust dat hij dat tij niet kon keren, en dat elke vorm van protest al levensgevaarlijk was.

En hij beschouwt het privéleven [*la vie domestique*] als natuurlijk, en het publieke, openbare leven als kunstmatig, en in zekere zin onnatuurlijk. Hij vindt een 'rijk innerlijk' [*la richesse émotionnelle*] belangrijker dan publiek succes.

In eerste instantie was hij van plan om rustig, in eigen tempo, klassieken te bestuderen, maar dat mislukte: Boek I essay 8 – 'de l'oisiveté'

“Toen ik mij onlangs terugtrok op mijn landgoed, vastberaden om de weinige tijd van leven die mij nog restte zoveel mogelijk in rust en afzondering door te brengen, kwam het mij voor dat ik mijn geest geen grotere dienst kon bewijzen dan hem in een volstrekt niets-doen [*en pleine oisiveté*] met zichzelf bezig te laten zijn, om hem tot rust en tot zichzelf te laten komen. En ik hoopte dat dit hem voortaan gemakkelijker zou vallen omdat hij met de jaren tot een zekere wasdom [*plus pesant*] was gekomen en rijpheid had gekregen [*plus mûr*]. Maar ik merkte nu, dat hij juist als een op hol geslagen paard [*un cheval échappé*] zichzelf

honderd keer meer te doen gaf dan hij ooit voor een ander op zich nam. En hij baarde mij zoveel spoken en gedochten [*de chimères et monstres*], de een na de ander, zonder zin en samenhang, dat ik om op mijn gemak zijn dwaasheden en eigenaardigheden te bestuderen, begonnen ben ze te boek te stellen [*les mettre en rôle*], in de hoop dat hij zich op die manier ooit nog eens voor zichzelf gaat schamen.”

Montaigne is de ‘uitvinder’ van het woord ‘essay’. Montaigne beschouwde zijn schrijfsels als niet meer dan probeersels om iets samenhangends op papier te krijgen. Hij noemt zijn teksten ‘salade mixte’ (gemengde sla), ‘daube’ (stoofpot) en ‘brouillon’ (kladje), gebruikte voor iedereen te volgen taal, en hij schrijft over dagelijkse dingen, als slapen, eten, drinken, tafelmanieren, gezondheid en ziekte, seks, vriendschap, ouderdom en angst voor de dood. Hij beschrijft zijn dagindeling als volgt:

“Zonder mezelf geweld aan te doen, kan ik overdag niet slapen, tussen twee maaltijden door niets eten, ’s ochtends niet ontbijten, na het avondeten niet slapen voordat drie uur verlopen zijn, alleen voor het slapen vrijen, en nooit staande, geen bezwete kleren dragen, geen louter water of onversneden wijn drinken, niet langdurig blootshoofds rondlopen, en me na het eten niet laten scheren. Ik zou het net zo erg vinden mijn handschoenen te missen als mijn hemd, en net zo erg om me niet te kunnen wassen na het eten als bij het opstaan, of te moeten slapen in een bed zonder gordijnen of zonder hemel.”

Montaigne beschrijft zichzelf niet omdat hij zichzelf zo interessant vindt, of denkt dat anderen hem boeiend vinden, of zouden moeten vinden. Arnold Heumakers: ‘Montaigne laat zien hoe het kan, niet hoe het moet’. M probeert zo eerlijk mogelijk te zijn, en propageert daarmee een levensstijl:

“We zijn het aan onszelf verplicht om goed te leven. Niet om goede boeken te schrijven, en het gaat er niet om, veldslagen te winnen en gewesten te veroveren, maar om kalmte en rust te vinden bij de dingen die we doen. Een zinvol leven, dat is het meesterwerk waar je trots op kunt zijn.”

Montaigne schrijft zijn essays tot aan zijn dood in 1592. Na het verschijnen van de eerste twee delen van zijn essays gaat hij naar Italië. Ook over deze reis schrijft hij een boek. Belangrijkste doel van de reis was bezoek aan artsen die hem moesten verlossen van zijn nierstenen. Uit zijn dagboek blijkt zijn belangstelling voor andere culturen en voor nieuwe technologieën. In Rome gaat hij op audiëntie bij de paus. Tijdens deze reis krijgt hij bericht dat hij gekozen is tot burgemeester van Bordeaux. Hij vervult deze functie tot 1585. Zijn geestelijke onafhankelijkheid maakt hem betrouwbaar, zodat hij ook regelmatig ingezet wordt als diplomaat en onderhandelaar.

Boek III essay 1 – ‘De l’utile et de l’honnête’:

“Een professioneel diplomaat zal zich zo weinig mogelijk bloot geven en zich zo gematigd mogelijk voordoen, zodat het lijkt alsof hij het nagenoeg met alle partijen eens is. Ik daarentegen breng mijn meningen zo levendig mogelijk naar voren. Ik laat zo duidelijk mogelijk zien wie ik ben, een beginneling [*novice*], iemand die zich kwetsbaar opstelt, iemand [*qui aime mieux faillir à l’affaire qu’à moi*] die liever in zijn missie faalt dan ontrouw te worden aan zichzelf. [...] Oprechtheid en zuivere waarheid [*la naïveté et la vérité pure*] komen me altijd van pas en zullen in welke tijd dan ook mensen voor elkaar innemen.”

In 1592 sterft Montaigne, 59 jaar oud, een voor die tijd alleszins acceptabele leeftijd.

Tijdsgevoel

Alle kopstukken tot nu toe (Plato, Aristoteles, Cicero) leefden in roerige en gevaarlijke tijden. Dat geldt ook voor Montaigne.

De wereld veranderde snel, door technologische ontwikkelingen, ontdekkingsreizen, en de opkomst van de burgerij. De periode waarin Montaigne leefde, wordt de Renaissance genoemd, gekenmerkt door aandacht voor de rijkdom en wetmatigheid van de natuur en het zich bewust worden van de menselijke persoonlijkheid.

De samenleving verandert snel (hoewel niet overal in Europa de ontwikkelingen synchroon verlopen): vuurwapens worden snel effectiever en hanteerbaarder. De macht van de adel brokkelt af, en door verbeterde productiemethoden, en de ontwikkeling van een internationale markt, wordt de burgerij alsmat rijker en machtiger. Zaken als het waarderen van jezelf als individu, en streven naar een bepaalde individuele privacy, voorheen privileges van de rijke adel, worden door steeds grotere groepen nagestreefd als ideaal. En de cultuur van de Oudheid wordt gereactiveerd.

Als je geen soldaat was, en wanneer je niet door honger genoodzaakt werd op zoek te gaan naar voedsel, bleef je in de Middeleeuwen zitten waar je zat; je zou wel gek zijn om te gaan reizen, dat was duur en gevaarlijk, en waarom zou je? Het overgrote deel van de bevolking verliet de geboorteplek niet. In de Renaissance begonnen mensen weer meer te reizen, vanwege commercie, maar ook (als je voldoende geld had) uit nieuwsgierigheid en leergierigheid. Montaigne maakte reizen, ontmoette belangrijke en geleerde mensen, en verdiepte zich ook via reisverslagen in andere culturen. Hij gebruikt zijn kennis om alom aanwezig chauvinisme en gevoelens van westerse superioriteit te relativiseren. En Montaigne las en observeerde niet alleen, hij deed tijdens zijn reizen ook enthousiast mee; hij at het plaatselijke voedsel, en zong, rookte en danste vrolijk mee met de buitenlanders die hij bezocht. Montaigne had grote waardering voor het normale dagelijkse leven van de gewone bevolking, en dat was heel bijzonder voor edelman in die tijd. Volgens filosoof Joep Dohmen is Montaigne zelf redelijk vrij van ethocentrisme, en zich tegelijk bewust van het grondige ethocentrisme van veel van zijn tijdgenoten. Montaigne geeft aan dat Spaanse en Franse tijdgenoten, die zichzelf zeer beschaafd vinden, in barbaarsheid beslist niet onderdoen voor volkeren die zij als 'barbaars' kwalificeren. Montaigne is hierbij voor alles moralist: hij probeert het gedrag van medemensen te beïnvloeden. Hij richt zich op klassieke wijze vooral op de humaniora: de retoriek en de ethiek. En hij probeerde daarbij datgene wat de mens tot mens maakt te benaderen buiten de christelijke scholastiek om. Zijn uitgangspunt was: de mens heeft een goddelijke natuur en de mens kan vanuit die natuur zelf waarden en wijsheid voortbrengen. Dit betekent dat voor hem de mens daarmee niet meer per definitie verwerpelijk en zondig is, zoals in de Middeleeuwen benadrukt werd. Humanisten waren mensen die de humaniora onderwezen: geschiedenis, retoriek, ethiek en poëzie. Dit alles in navolging van Cicero, het onderwerp van de inleiding van 6/11 jl. Ook Montaigne bestudeerde (uiteraard) Cicero, maar ook Seneca, Plutarchus, Vergilius, Demokritos, en vele andere klassieke denkers. Montaigne beschouwt de bestudering van geschiedenis als een wezenlijk onderdeel van de opvoeding. Geschiedenis voorziet je van voorbeelden van hoe het moet en hoe het niet moet, dus van moraal. Maar Montaigne staat sceptisch t.o.v. de ratio, het denkvermogen van de mens; hij is overtuigd van de menselijke zwakheid.

Apologie (pleidooi/verdedigingsrede) Raimons Sebond boek II hfdst 12:

De mens kan wel denken dat God de wereld voor hem geschapen heeft, en dat hij, de mens, de baas is, maar

“Is er iets groteskers/belachelijkers [*ridicule*] denkbaar dan zo’n zielig, armzalig/ziekelijk [*chetive* – van *captif* ‘je hebt het te pakken’] schepsel, dat nog niet eens zichzelf in de hand heeft en aan alle kanten kwetsbaar is? En dat zich dan heer en meester noemt van het heelal, terwijl hij daar nog niet het geringste deel van kent, laat staan dat hij het kan bevelen. [...] De mens is het armzaligste/rampzaligste [*calamiteuse*] en meest kwetsbare van alle schepselen, en tegelijkertijd het meest hoogmoedige/trotse [*orgueilleuse*]. Hij weet dat, en hij ziet dat hij hier in het slijk der aarde huist, in de drek, [*la bourbe et le fient du monde*] gebonden en gekluisterd aan de ellendigste, meest dorre uithoek van het universum, helemaal onderin het bouwwerk [*au dernier étage du logis*], het verst verwijderd van het hemelgewelf, samen met dieren van het laagste soort, en in zijn verbeelding verheft hij zich boven de maan, en ligt de hemel aan zijn voeten [*en ramenant le ciel sous ses pieds*].”

Dit zijn woorden van een relativiserende scepticus, een Verlichtingsdenker *avant-la-lettre*. Je hoort hier in de verte het gedachtegoed van Alexander Pope (1688-1744).

Nog een opmerking uit deze Apologie:

[*Quand je joue avec ma chatte, qui sait si elle passe son temps de moi plus que je ne fais d'elle?*]

“Wanneer ik met mijn kat speel, hoe weet ik dan dat zij mij niet meer als tijdverdrijf/amusement gebruikt dan ik haar?”

Montaigne stelt de mens centraal, niet God, en breekt hiermee met de middeleeuwse scholastiek. De Apologie van Raimon Sebond is het essay van de twijfel. Volgens Montaigne is godsdienst slechts een kwestie van geloof. Raimon Sebond was een Spaans theoloog die stelde dat religieuze dogma’s met de ratio kunnen worden bewezen. Montaigne stelt, in navolging van Socrates, dat we niets weten, en dat waarheid slechts een menselijke poging is om structuur aan te brengen in het bestaan.

Oorlog

In de 16^e eeuw heeft elke oorlog ook op de een of andere manier te maken met religie; elk aspect van de samenleving en het individuele bestaan was doortrokken van religie. Er werden burgeroorlogen gevoerd rond verschillende interpretaties van christelijke leerstellingen. Het meeste geweld kwam in M’s tijd voort uit tegenstellingen tussen katholieken en protestanten. Vele eeuwen lang stonden religieuze dogma’s als een huis. Ze boden stabiliteit aan het vaak korte, kwetsbare bestaan, dat voortdurend bedreigd werd door allerlei soorten ontberingen, vele malen meer dan in onze tijd. En nu ontstond er twijfel, aan de autoriteit van kerkelijke leiders, aan instututen, aan geschriften. Arnold Heumakers: “De eenheid van het christendom was verdwenen in de kruitdamp van de godsdienstoorlogen.” In 1545 komt het concilie van Trente bijeen. De orthodoxie wordt versterkt, en de inquisitie zorgt er voor dat geboden en verboden worden nageleefd. Dit leidt tot tegenbewegingen. In 1562 worden protestantse hugenoten massaal afgeslacht. Partijen staan onverzoenlijk tegenover elkaar. Montaigne stelt, heel diplomatiek, dat ‘de middelen ontbreken om te bepalen wie gelijk heeft’. Ondertussen blijft hij katholiek, en een

redelijk conservatieve, maar vooral omdat hij de bestaande orde niet wilde verstoren. Hij is bijv. geen voorstander van het vertalen van de bijbel in de landstaal, met als argument dat je het lezen en interpreteren van dat boek moet over laten aan professionals. Kerkelijke decreten dien je volgens hem na te leven. Tegelijk houdt hij er revolutionaire ideeën op na over religieuze zaken. Hij had bijvoorbeeld diverse vrienden onder de hugenoten, en was het niet eens met allerlei misstanden als corruptie, machtsmisbruik en geweld.

Hij verwoordt zijn, m.i. ook in onze tijd nog zeer actuele, basisstandpunt als volgt: “In openbare zaken is zelfs de slechtste koers, vooropgesteld dat hij stabiel en traditioneel is, beter dan verandering en wijzigingen. Het is gemakkelijk om een politiek systeem te bekritisieren, maar het is een enorm probleem om een beter regiem op te zetten dan datgene wat verwoest is.”

Boek II – essay 11 ‘De la cruauté’(wreedheid).

Montaigne is bang voor revolutie en opstand. “Ik leef in een tijd waarin we door burgeroorlog ongelooflijke wreedheid moeten meemaken. In de oude annalen treffen we niets aan dat erger is dan de euveldeedden waarmee wij hier dagelijks worden geconfronteerd. [-] En Montaigne citeert hier Seneca (4 voor – 65 na Chr.): ‘Ut homo hominem non iratus, non timens, tantum spectaturus occidet’ - Het toppunt van wreedheid is dat de ene mens de ander niet doodt uit woede of uit angst, maar alleen om hem te zien sterven.”

In de chaos probeerde ook de adel zijn positie te versterken. Montaigne is een van de edelen die proberen de zaken niet op de spits te drijven, geweld te beteugelen en de samenleving te stabiliseren. Hij was op zoek naar de beste staatsvorm voor elke specifieke situatie, en vond het gevaarlijk om het heil te verwachten van één partij of één deel van de samenleving; stabiliteit en geluk waren volgens hem gebaat bij onderlinge samenwerking van alle betrokkenen. Volgens M was zijn tijd ziek omdat mensen de natuurlijke maat uit het oog waren verloren: mensen denken heer en meester te zijn over politiek, theologie en wetenschap, maar dat is een misvatting: het enige waar je als mens enige zeggenschap over hebt is je eigen leven.

Filosofie

Montaigne had grote bewondering voor diverse klassieke denkers uit de sceptische, stoïcijnse en hedonistische tradities.

- Seneca – vanwege zijn praktische benadering, filosofie gekoppeld aan het dagelijks leven “een stoïcijn is iemand die zelfs onder de meest hachelijke omstandigheden kalm en onverstoort blijft. Hij is wijs geworden door een houding van redelijkheid, waakzaamheid en aandacht voor zichzelf.” Een uitspraak van Seneca: de standvastige reist met lichte bepakking door het leven
- De sceptici beoefenden de onverschilligheid, ze twijfelden aan de mogelijkheid van ware kennis. Je kent de dingen alleen zoals ze zich aan je voordoen; hoe ze echt zijn, daar kom je nooit achter. Oordelen zijn een kwestie van afspraak en conventie, meer niet. Montaigne’s motto is een vraag: “Que sais-je?” (wat weet ik?).
- Volgens Epicurus is het vermogen om pijn te lijden en genot te ervaren essentieel voor mens-zijn. Gepraat over moraal, normen en waarden, gaat nergens over: uiteindelijk gaat het om genot nastreven en pijn vermijden. Een gelukkig leven bestaat voor hedonisten uit ‘verstandig genieten’.

Montaigne gelooft dat het mogelijk is om de kwaliteit van het leven te verbeteren. Van de Stoa neemt hij de standvastigheid over, van de sceptici de bescheidenheid, en van Epicurus

het genieten. Je moet je lot accepteren, maar hebt wel enige controle over de houding die je er tegenover inneemt. Tegelijk moet je niet proberen om al je emoties te onderdrukken of te ontkennen. Het stoïcijnse ideaal van de standvastige man heeft ook iets onmenselijks. In de loop van zijn leven schuift het zwaartepunt van Montaignes filosofie langzaam via scepticisme richting hedonisme.

Vriendschap en liefde

Als rechter in Bordeaux leert Montaigne zijn vriend Etienne de la Boétie kennen (1530-1563). Ook Etienne is rechter en al op jonge leeftijd auteur van een broemd tractaat tegen de tirannie: “Discours de la servitude volontaire” (uiteenzetting over de vrijwillige onderdanigheid). Na een vriendschap van vijf jaar sterft Etienne aan dysenterie. De essays zijn in feite een voortzetting van de filosofische gesprekken die Montaigne met zijn vriend voerde.

Montaigne was getrouwd. Zijn vrouw en hij kregen 6 dochters, van wie één in leven bleef. Waarschijnlijk vond Montaigne de relatie met zijn vrouw Françoise, dochter van een parlamentslid, niet erg belangrijk, want in zijn essays schrijft hij er nauwelijks over. Over Etienne des te meer. Hij karakteriseert zijn vriendschap als volgt [boek I – essay 28 over ‘l’amitié’]

“Als men bij mij zou aandringen te zeggen waarom ik van hem hield, voel ik dat het alleen uitgedrukt kan worden door te antwoorden: [*parce que c’était lui, parce que c’était moi*] ‘Omdat hij het was, omdat ik het was.’”

De essays

Montaignes belangrijkste boek, de Essays, zijn – ik zei het eerder- een zoektocht naar zichzelf, een zo eerlijk mogelijke observatie van wat binnen en buiten hem gebeurt en aanwezig is, van emoties, angsten en verlangens. Het is een dik boek, in deze Franse uitgave zo’n 1500 pagina’s, bestaande uit drie delen met in totaal ca. 100 ‘essays’, bespiegelingen en observaties, over zeer uiteenlopende onderwerpen:

- over verdriet (la tristesse) – I/2
- over nietsdoen (l’oisiveté) – I/8
- over angst (la peur) – I/18
- over de kracht van de verbeelding (la force de l’imagination) – I/21
- over bescheidenheid (la modération) – I/30

maar ook over slapen (I/44 – dormir), leeftijd (l’âge – I/57) en dronkenschap (l’ivrognerie – II/2).

De teksten vormen een soort mix van filosofie en literatuur. De inhoud noemt Montaigne zelf ‘discussiepunten’, inzichten waarover verder van gedachten kan en moet worden. Het gaat er niet om, vast te stellen wat waar is, maar om gezamenlijk op zoek te gaan naar waarheid. Zijn stijl is recht voor zijn raap, zonder jargon, hij houdt zich ver van de bombastische stijl die in zijn tijd, vooral in Frankrijk, gebruikelijk was onder intellectuelen. En hij schrijft in het Frans, niet in het Latijn, in die tijd de wetenschappelijke voertaal.

De Essays zijn geen leerboek of tractaat; ze vormen een verslag van een persoonlijke zoektocht. Er zit geen systeem in, teksten spreken elkaar soms tegen, het is licht chaotisch, zoals een gesprek met jezelf vaak kan zijn.

Voorbeelden van veelzeggende titels:

- = Que l'intention juge nos actions (de bedoeling beoordeelt onze daden) - I/7
- = Que philosopher c'est apprendre à mourir (filosoferen is leren sterven) – I/20
- = De l'usage de se vêtir (over de gewoonte zich te kleden) – I/36
- = De l'incommodité de la grandeur (over het ongemak van grootsheid) – III/7
- = De menager sa volonté (zorgen voor je wil) – III/10

Doel van Montaigne is om door reflectie steeds wijzer te worden. En in de essays is een bepaalde ontwikkeling waar te nemen: de eerste zijn keurig, en leunen sterk op inzichten van anderen, voornamelijk Griekse en Romeinse filosofen. Zijn favoriet is Plutarchus (46-120), die de levens van veel belangrijke mensen in de klassieke oudheid beschreef.

Montaigne vond later zelf zijn eerste essays 'sterk rieken naar import', voegde allerlei gedachten toe, maar corrigeerde de oorspronkelijke tekst niet. Volgens Arnold Heumakers is Montaigne in de eerste essays nog op zoek naar een onderwerp, maar gaandeweg realiseert hij zich dat hij zelf zijn eigen onderwerp is.

Later krijgen de essays meer de vorm van een monoloog waarin Montaigne de lezer uitdaagt om mee te denken. Soms hebben ze de vorm van een dialoog met iemand die Montaigne in zijn hoofd tegenkomt. Zo schrijft hij in boek III, essay 9, over 'la vanité' (de ijdelheid) "Ik ontmoette ooit een edelman die alleen over zichzelf sprak in termen van zijn ontlasting [*les opérations de son ventre*]. Bij hem thuis stonden diverse potten met de ontlasting van een week. Hij bestudeerde e.e.a. en hield er betogen over. Ieder ander onderwerp vond hij stinken. Wat u hier van mij in een enigszins geciviliseerder vorm aangeboden krijgt, zijn de uitwerpselen van een oude geest [*des excréments d'un vieil esprit*], nu eens te hard, dan weer te flodderig [*lâche*], nooit goed gaar [*toujours indigeste*]."

Montaigne keert zich fel tegen 'piperie' (vals spelen, de boel belazeren – van 'pipeau – lokfluitje). "Iedereen kan op het toneel een eerzaam man spelen", zegt hij, "maar het is pas echt moeilijk om een regel te volgen die voortkomt uit het eigen innerlijk. [een thema dat Kant 200 jaar later zou uitwerken] [...] Het is zo gemakkelijk om jezelf voor de gek te houden." Montaigne reflecteert door te schijven, door de activiteit van het schrijven zelf. Hij zegt zelf dat zijn geest, als hij beziggaat met meditatie of contemplatie 'er als een op hol geslagen paard vandoor gaat'. Montaigne is van mening dat niet hij het boek geschreven heeft, maar dat het boek hem gemaakt heeft: "Terwijl ik dit portret van mezelf vormgaf, moest ik om de wezenlijke trekken van mezelf naar buiten te brengen op die manier vaak de juiste houding innemen. Pas daarna kreeg het model zelf pas vaste contouren en kreeg het de kans om zich te ontwikkelen. Doordat ik mijzelf voor anderen schilderde, legde ik veel duidelijker de kleuren in mezelf bloot dan zij oorspronkelijk waren. Ik heb mijn boek niet meer gemaakt dan dat mijn boek mij gemaakt heeft." In de latere essays presenteert Montaigne zich als een modern individu die in zijn chaotische tijdsgewricht een eigen koers probeert te bepalen. Hij vormt zich een eigen oordeel.

Montaigne hanteerde twee uitgangspunten:

- de mens heeft van zichzelf geen eigen vorm
- iedereen draagt de hele mensheid in zich

In zijn essays gaat Montaigne op zoek naar zijn eigen vorm. Hij hoopt iets te ontdekken, maar weet nog niet wat. Hij heeft dus geen vooropgezet plan. Het gaat M om alle mensen.

Hij sluit niemand uit. En het gaat hem om heel de mens; geen aspect, hoe triviaal, pijnlijk of beschamend ook, blijft buiten schot. “Elk mensenleven speelt zich af tussen geboorte en dood, in een ondeelbare eenheid van lichaam en geest.”

En elke mens bepaalt zelf wat zijn leven zinvol maakt. Ieder bepaalt zijn eigen doel. Om dat goed te kunnen moet je jezelf begrijpen.

Dit zelfonderzoek vormt de kern van de laatste essays in het derde deel. Met name het essay over de ervaring (“De l’expérience”) is boeiend. Het is een kritiek op de gangbare rechtsspraak, maar ook een verhandeling over het omgaan met nierstenen (Montaigne had er veel last van), en vooral over het openstaan voor wat het leven te bieden heeft. Het gaat hem in de eerste plaats om zelfaanvaarding. “Il n’est désir plus naturel que le désir de connaissance” (Er is geen natuurlijker verlangen dan het verlangen naar kennis – en als begripsvermogen tekort schiet, gebruiken we onze ervaring) “De verzameling die ik hier voor mezelf geef [*la fricassé que je barbouille ici* - III – letterlijk: de ragout die ik hier in elkaar knutsel], is tenslotte niets anders dan de uitdrukking van een reeks pogingen om gebeurtenissen in mijn leven te beschrijven. Het gaat om een aanschouwelijk voorbeeld van mijn innerlijke gezondheid. Ook om te laten zien hoe het niet moet.”

En zelfrelativering houdt het denken soepel en ruim (III – essay 13: ‘de l’expérience’): “Ikzelf die mij erop beroem zo vrijwillig de lotgevallen van het leven te omvatten, vind daar bij nadere beschouwing eigenlijk alleen maar wind in; wat doet het toe? Wij zijn in alles niets anders dan de wind. [*nous sommes partout vent*] En daarbij houdt de wind ervan, veel wijzer dan wij, eenvoudigweg te loeien [*bruire* – lawaai maken] en een beetje heen en weer te waaien [*s’agiter*].”

“De grootheid van de ziel zit minder in het streven naar boven dan in het vermogen zich in te voegen en zich te begrenzen. Niets is mooier en verstandiger dan op de juiste manier mens te zijn. Er is geen moeilijker wetenschap dan dit leven juist en natuurlijk te leven. De allergenste van alle ziektes is om ons bestaan als het moeilijk wordt te verachten. Het is een hoge en bijna goddelijke volmaaktheid om op de juiste manier van ons bestaan te kunnen genieten.”

Boek III essay 13

Naast aandacht voor zelfaanvaarding, relativering en maatvoering moet er ook aandacht zijn voor genieten. “Er zijn mensen die uit verregaande dwaasheid [*d’une farouche stupidité* – van ‘ferus’: woest, onbeschaafd] de geneugten versmaden. Ik ken er die dat doen uit eerezucht. Waarom dan niet meteen gestopt met ademen? Waarom dan niet op eigen kracht geleefd en het daglicht afgewezen, omdat het gratis is en je het zonder kosten of moeite kunt krijgen? Laat hen maar krachten opdoen bij Mars, Pallas of Mercurius, i.p.v. bij Venus, Peres en Bacchus. Die lui denken nog na over de kwadratuur van de cirkel, terwijl ze boven op hun vrouw liggen [*juchés sur leurs femmes*]! Ik kan het niet uitstaan als van ons wordt verwacht als een geest in hoger sferen te vertoeven terwijl we met ons lichaam aan tafel zitten. Ik wil niet dat mijn geest zich vastpint op of rondwentelt in het genot, maar dat hij er attent op is. Hij moet aan tafel zitten en niet eronder liggen. Oprecht kunnen genieten van je eigen wezen is de hoogste volmaaktheid en grenst aan het goddelijke. Wij streven naar andere hoedanigheden omdat we niet weten hoe we moeten omgaan met de ons aangeboren eigenschappen, en we treden buiten onszelf omdat we niet weten wat er in ons zit. Het heeft geen zin om op stelten te klimmen, want ook op stelten moet je nog steeds op je eigen benen lopen, en zelfs op de hoogste troon van de wereld zit je nog altijd op je eigen gat.”

Over tijd

Montaigne schrijft in 'l'expérience': "Ik verdrijf de tijd als hij slecht en onaangenaam is, en als hij goed is, weiger ik hem te verdrijven, en dan houd ik hem juist vast, dan proef ik hem. Je moet snel voorbij gaan aan al het slechte, en blijven stilstaan bij het goede [*rasseoir le bon*]. Gezegdes als 'de tijd verdrijven' en 'tijdverdrijf' typeren nu net al die lieden die menen dat ze met hun leven niets beters kunnen doen dan het tussen hun vingers door te laten glijden. Het verdrijven, het ontwijken, het zoveel mogelijk negeren en ontlopen alsof het iets vervelends en verachtelijks is [*de qualité ennuyeuse et dédaignable*]. Ik heb het leven anders leren kennen; ik vind het waardevol en aangenaam [*prisable et commode*], zelfs nu het voor mij afloopt. De natuur heeft ons het leven met zoveel gunstige omstandigheden ter hand gesteld dat wij, als het ons tot last is of ontglipt, zonder dat wij ervan profiteren, dit vooral aan onszelf te wijten hebben [*nous n'avons à nous plaindre qu'à nous*]. Daarom stel ik mij erop in, het leven te verliezen zonder spijt [*sans regret*], niet omdat het iets akeligs zou zijn, dat mij tegenstaat, maar omdat het iets is dat van nature verloren gaat. Alleen wie tevreden geleefd heeft, kan zonder onvrede sterven. Van het leven genieten is een kunst. Ik geniet er twee keer zoveel van als anderen, want de mate van genot hangt af van het werk dat je van iets maakt. Juist nu ik zie dat mij nog maar zo weinig dagen resten, wil ik dat mijn leven meer gewicht krijgt. Ik wil de snelheid [*la promptitude*] waarmee het mij ontvliedt tegengaan door er even snel/prompt greep op te krijgen, ik probeer de vaart waarmee het leven vervluchtigt te compenseren door er intensief van te genieten."

Montaigne ziet leven als strijd, maar dan vooral als een strijd om flexibel te blijven, niet een verdediging van het eigen gelijk. Het is zaak om de juiste gewoontes te ontwikkelen, en de geest flexibel te houden. Je moet niet op fundamentalistische wijze vasthouden aan verkeerde ideeën of uitgangspunten. De natuur verandert voortdurend, net als je omgeving, en het is verstandig om soepel mee te bewegen met die veranderingen. Montaigne wil 'samenvallen met zichzelf'. Hij is een aardig eind gekomen, dankzij zijn rijkdom, dankzij het feit dat hij eenvoudig is gebleven en dankzij het feit dat hij intens geleefd heeft, zowel geestelijk als lichamelijk.

De essentie van filosofie is volgens Montaigne je voorbereiden op de dood. Of je goed voorbereid bent, kun je testen door je af te vragen tijdens welke activiteit je het liefst zou sterven. Montaigne koos zelf voor het planten van sla, symbool voor 'ik heb gedaan wat ik wilde doen, en wil sterven wanneer alleen nog onbelangrijke klusjes resten'.

Nog een laatste citaat uit zijn laatste essay: "Als ik dans, dans ik, als ik slaap, slaap ik, en zelfs als ik alleen door een mooi park wandel, en mijn gedachten een poosje door andere dingen in beslag genomen worden, richt ik ze daarna weer op de wandeling [*je les ramène*], het park, het genot van de eenzaamheid, en mijzelf." En het is van groot belang om bij alles wat je doet niet te veel en niet te weinig van jezelf te eisen.

Al tijdens zijn leven werden Montaignes essays alom gelezen. Hij had veel aanhangers, 'volgers', maar wekte ook irritatie. De kritiek van Descartes (die 4 jaar na Montaignes dood geboren werd – onderwerp van de lezing van 5/2) was dat Montaigne geen nieuwe ideeën toevoegde aan de filosofie, en maar wat in het wilde weg filosofeerde. En jezelf zo

ongecensureerd tentoonstellen paste absoluut niet in de christelijke traditie van die tijd; daar werd aandacht aan jezelf gezien als een vorm van hovaardigheid. In 1776 zette de Rooms-Katholieke Kerk de Essays op de lijst van verboden boeken.

De Amerikaans/Britse filosoof Stephen Toulmin (1922-2009), bekend van de VPRO-tv-serie 'Een schitterend ongeluk' uit 1993, beschouwde Montaigne als de eerste moderne denker, iemand die de chaos en onzekerheid aandurfde, i.t.t. Descartes, die volgens Toulmin wanhopig probeerde om enig systeem in het begrijpen van de werkelijkheid te brengen. Volgens Toulmin is de waarde van Montaigne dat hij het veranderlijke en ongrijpbare van ons bestaan en van de werkelijkheid accepteert, en ons, ook de moderne wereldburger, een voorbeeld biedt van een flexibele, tolerante benadering van het leven in al zijn verschijningsvormen. Montaigne: "Ik beschrijf niet het wezen, ik beschrijf de overgang, niet van de ene leeftijd naar de andere, maar van dag tot dag, van minuut tot minuut. Mijn verslag moet om het uur worden aangepast. Ik kan zo weer veranderen, zowel door het lot als door mijn eigen keuze."